

Kocsis Annamária

**A Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányvadászok
társadalmi és kulturális háttere (1700–1783)**

Tézisfüzet

Károli Gáspár Református Egyetem

Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Kincses Katalin Mária CSc.

Történelemtudományi Doktori Iskola, vezető:

Prof. Dr. Hermann Róbert DSc.

Budapest, 2024

A kutatás célja

Az értekezésben a Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányság és boszorkányvádaskodás került bemutatásra az 1700 és 1783 közötti időszakban. Az általunk vizsgált időszak végdátumként kijelölt 1783-as évből ismert az utolsó, Szabolcs vármegyében indított boszorkányság vádja miatti általános bűnvizsgálat. Ezt követően nem került sor újabb, boszorkányok ellen indított vizsgálatokra a disszertációban tárgyalt vármegyék területén.

Az értekezés célja, hogy eddig nem használt levéltári források bevonásával bemutassuk a Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányságot és hiedelmeket, a boszorkányokkal szembeni eljárások tendenciáit és jellemzőit, valamint a boszorkányvádaskodást kiváltó folyamatokat. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy mi mozgatta az említett vármegyék boszorkányvádaskodását, milyen általánosságok és sajátosságok mutatkoznak a két vármegye boszorkánypereiben.

Vizsgálataink munkahipotézise szerint a térség boszorkánypereiben kibontakozó boszorkányvád az együttélés, a korabeli mindennapokban felmerülő megromlott viszonyokból, kapcsolatokból ered. A kutatás további céljai közt szerepelt a boszorkányság jelenségének vizsgálata, megkíséreltük a perekben szereplő boszorkányvádak tipologizálását. A vádak típusainak felsorolása után kvalitatív-kvantitatív módszereket alkalmazó elemzésünkkel arra tettünk kísérletet, hogy meghatározzuk a boszorkánysággal megvádoltak és vádlóik demográfiai jellemzőit, felvázoljuk a vádak típusait, a kiszabott büntetési nemeket, valamint a kontroll területekkel összevetést készítve rávilágítsunk a térség boszorkánypereinek sajátosságaira, illetve egyedi eseteire. A vizsgálat során kontroll-példaként beemelésre került Bihar és Kolozs vármegye, valamint az úgynevezett hajdúvárosok boszorkánypereinek iratanyaga, amit a jelölt területek földrajzi közelségével és a felekezeti hasonlósággal lehet indokolni. A kapott adatokból nyert összefüggésekkel azok a társadalmi konfliktusok körvonalazódnak, melyek adalékul szolgálhatnak a térség boszorkányüldözésének jobb megértéséhez.

A felhasznált források

A boszorkánysággal kapcsolatos iratanyagokról elmondható, hogy viszonylag bőségesek, aprólékos feldolgozásuk új eredményekhez, megállapításokhoz vezethet. A disszertáció forrásbázisát a forráskiadványokban már közölt, valamint a Szabolcs vármegyére vonatkozó már feltárt, de eddig publikálatlan iratok alkották.

Munkánk során a boszorkányüldözés magyarországi forrásait összegyűjtő kiadványok közül Komáromy Andor, Schram Ferenc, Bessenyei József, valamint a Pócs Éva és Klaniczay Gábor által szervezett kutatócsoport forráskiadványait használtuk.¹ Ezeken túl felhasználtunk helytörténetírásokat,² valamint a korszak hazai jogtörténetét taglaló monográfiákat és tanulmányokat³ a bennük közölt büntetőperes iratok és esetleírások miatt. A Bessenyei József szerkesztette *A magyarországi boszorkányság forrásai* második kötete 2000-ben látott napvilágot, ebben Kis-Küküllő vármegyétől Szabolcs vármegyéig kerültek közlésre a 16–18. századból származó boszorkányperes dokumentumok. A Szabolcs vármegyei perek egy része, 29 per nem került bele a forráskiadványba, annak ellenére sem, hogy a tervek szerint helyet kaptak volna a soron következő kötetben. A dokumentumok feltárása Szoboszlai György Csaba nevéhez fűződik, azonban ezek a források azóta is kiadatlanok maradtak.

A legfontosabb forráscsoport a könyvészeti anyagon túl a Szabolcs vármegyei boszorkányság levéltárban őrzött, eddig még kiadatlan forrásai. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei Levéltárában található perdokumentumok a vármegyei Nemesi Közgyűlés iratain belül a Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla)⁴ és a Közgyűlési iratok (Acta politica)⁵ között, illetve Szabolcs Vármegye Törvényszékének iratain (Acta judicialia) belül, javarészt a Vizsgálatok (Inquisitiones)⁶ ügyiratai között található meg.

¹ Komáromy 1910., Schram I–III. k., KKP I–II. k., Bessenyei I–II. k., Kiss – Pál-Antal 2003., Balogh 2003.

² Lehoczky 1881. II. k., Lehoczky 1887.

³ Kállay 1985., Eckhart 1954.

⁴ MNL SzSzBVmL, IV. A. 1. a. fondszám alatt található iratok.

⁵ MNL SzSzBVmL, IV. A. 1. b. fondszám alatt található iratok.

⁶ MNL SzSzBVmL, IV. A. 9. b. fondszám alatt található iratok.

A kutatás eredményei

A levéltári források vizsgálatának köszönhetően számos olyan kutatási eredmény lát napvilágot a disszertáció nyilvánossá tételével, ami által árnyalható a térség boszorkánypererei mögött húzódó társadalmi probléma.

A vizsgált térség boszorkányperes iratait és az azokban szereplő vallomásokat áttekintve megállapítható, hogy a helyi hiedelmek szoros kapcsolatot mutatnak az erdélyi magyar hiedelemvilággal. Ugyancsak kimutatható a szerb és román hiedelemelemek beépülése a térség boszorkányhitébe. A boszorkányhitben a boszorkány alakja, tudása és tevékenysége központi szerepet kapott. Az ugyanazon a területen élő közösségek tagjainak a boszorkányokról alkotott képe többnyire azonos volt. A források tükrében megállapítható, hogy a boszorkány-és konfliktustípusok tekintetében az általunk vizsgált területen leggyakoribb az úgynevezett társadalmi boszorkány volt. Alakját a hétköznapi együttélés nehézségei és a rossz szomszédi viszonyból eredő, valóságos konfrontációk alapján alkották meg. Gyakori volt továbbá a tudós boszorkány alakja, aki káresemények, balszerencsés történések során a közösségi bűnbak szerepét töltötte be. Nem kizárólag egy társadalmi réteg vagy csoport vált bűnbakká, a boszorkányság vádja a közösség mindennapi együttéléséből eredő, olykor összetett ellentétekkel, nézetkülönbségekkel (szomszéd és szomszéd, családtagok, bába és páciensei) összefüggésben jelent meg. A vádlók a boszorkányságról és a boszorkányokról a szociokulturális környezet (szabályok, normák, szokások) teremtette tényezőkhöz igazodva beszéltek.

A boszorkány alakja és a hozzá kötődő hiedelmek mellett a boszorkányvádak mögött meghúzódó és azokat kiváltó kapcsolati rendszer is figyelemreméltó. A vizsgált terület boszorkányvádaskodását nem jellemezte a pánikszerű üldözés, inkább hosszú távú és rendszeres üldözés volt jellemző. A vádaskodásokat leginkább a helyi közösségek gazdasági, társadalmi és kulturális feszültségei váltották ki, ide sorolhatók a felekezeti konfliktusok, a beszállásolt katonák, vagy a betelepülők és a helyiek ellentéte, de a pestisjárványokat követően is intenzívebbé vált a boszorkányüldözés. A boszorkányvádaskodást a többszörös konfliktusok, ellentétek, közös élethelyzetek idézték elő és a hétköznapi együttélésre adott válaszként értelmezhető. A korabeli Szabolcs és Szatmár vármegyék boszorkányhite a közösségi vagy egyéni konfliktusos körülményekre adott magatartásformákban, megküzdési stratégiákban mutatkozik meg. Városi közegben hangsúlyosabb volt az erkölcsi vétség vagy a köztörvényes bűnök vádja, mint falusi közegben. Szabolcs vármegye területén jellemzően a falusi környezet bővelkedett a

boszorkányvadásban. Több esetben a tárgyalások jegyzőkönyvei igen összetett faluképet, valamint vádmechanizmust vázolnak. Szatmár vármegye vonatkozásában elmondható, hogy a legtöbb boszorkányváddal érintett személy Nagybányán, Felsőbányán és környékén élt. A városi közegben a lakosság nagyobb létszáma, a vásártartás miatt ide érkező idegenek jelenléte magában hordozta a konfliktus kipattanásának lehetőségét.

A vizsgált területeken a boszorkánysággal gyanúsítottak körülbelül fele jobbágy, illetve városi polgár volt, de a cselédek, pásztorok, zsellérek köréből is jelentős számban kerültek ki. Esetükben jól nyomon követhető a mindennapi kölcsönös érintkezés és kommunikáció formái, valamint az egyéni kapcsolat térbeli megjelenése és társadalmi közegbe való beágyazódása. A kárvallottak és a rontást elkövető az esetek többségében nem állt rokoni kapcsolatban, rendszerint hasonló társadalmi státuszú volt. Vizsgálati területünkön – egy-két esettől eltekintve – kevésbé volt jellemző az „alulról jövő” vádaskodás. A boszorkánysággal megvádoltak és a kárvallottak korára és családi állapotára vonatkozóan az a megállapítás tehető, hogy középkorú, házasok voltak. A boszorkányok többsége a közösség tagja volt, benne élt abban a szoros és összetett kapcsolati rendszerben, amelynek a családhoz, szomszédsághoz, munkaadóhoz, munkatárshoz való viszonyulás adta az alapját.

A vádak egy része a vádlott előéletére irányult, ezek rámutattak arra is, hogy a vádlottnak a közösségen belül milyen volt a megítélése. Városi közegben a pozitív mágia gyakorlói (gyógyítók, bábák) és a klientúra közötti ellentétek (ezek a sikertelen gyógyításból, szüléshez más bába hívásából, szülés közbeni komplikációkból eredtek), míg a vármegyék falvaiban a mindennapi együttélésből (családtagok és/vagy szomszédok közötti perpatvarok) és a gazdálkodásból fakadó nézetkülönbségek voltak a jellemzőbbek. Falusi környezetben a boszorkányvadászkodás a rossz szomszédi viszonyról árulkodik, amit többek között a gazdálkodással kapcsolatos versengés indukálhatott. Jellemzően a kérések megtagadása, tehát az elutasítás, vagy a más kárára történő állattartás váltotta ki az ellenséges hangulatot a szomszédságon belül, ami boszorkányváddá eszkalálódott. A rontásnarratívákból kirajzolódik, hogy a közösségek a kialakult társadalmi rendet igyekeztek megvédeni, így felléptek a normatörő viselkedés és életmód, az erkölcsi és egyéb vétségek bármely formájának elkövetésével szemben. A boszorkányvadász társadalmi kontextusban szemlélve a változás (a hatalmi struktúra és az egészségügyi ellátás átalakulás, az eltérő etnikumú és vallású népcsoportok megjelenése és letelepedése) és az arra adott csoportos és/vagy egyéni reakciók összefüggéseként határozhatjuk meg.

A kora újkori Magyarországon a birodalmi központosítási törekvések eredményeként történt meg a boszorkányüldözés beszüntetése. A mágia dekriminalizációját követően a boszorkányvádaskodások száma csökkent, de nem szűnt meg teljesen. A vizsgált vármegyék területén az 1760 és 1783 közti években összesen 14 fő ellen indult eljárás boszorkányság, vagy tiltott mágikus tevékenység vádjával. 1762-ben Nagybánya város ítélőszéke Deák Mihályné Berkesz Sára személye ellen halálos ítéletet hozott és végre is hajtotta, az asszony volt Magyarországon az utolsó, akit boszorkányság vádjával kivégeztek. Szabolcs vármegyében az 1783-as évből ismert az utolsó, boszorkányság vádja miatt indított általános bűnvizsgálat.

Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált anyagokból kirajzolódik az az általános tendencia, mely szerint a társadalmi konfliktusok, konfrontációk meghatározó szerepet töltek be a Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei boszorkányperek alakulásában is. A korszakban a térséget sújtó válságok azon túl, hogy a népesség számának csökkenését idézték elő, felborították az élet megszokott rendjét. Ehhez társult az idegenek betelepítése és betelepítése, melyek mind-mind feszültséget gerjeszthettek. Bizonyos esetekben láthattuk azt is, milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a korabeli emberek a kimondott szavaknak, ezek milyen hatást gyakoroltak a boszorkányvád alakulására, vagy éppenséggel hogyan befolyásolta a vádlott megítélését a rosszindulat, az irigység által keltett pletyka.

További kutatási irányok

A Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányüldözéssel kapcsolatban arra kerestük a választ, kik és hogyan kerültek boszorkányság hírébe, milyen konfliktusok merültek fel a megvádolt személyek és az ellenük vádaskodók között, milyen egyéb konfliktusok rajzolódtak ki a boszorkányvádak mögött, illetve mi lehetett az üldözések társadalmi és kulturális oka, funkciója. A kapott eredmények mindenképpen összevethetők más régiók boszorkányüldözési gyakorlatával. Szükségszerűnek érezzük például az egyes dunántúli régiók boszorkányvádaskodásának beható vizsgálatát.

A Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperes iratok lehetőséget adnak a hiedelemvilágot és boszorkányképzetet érintő további vizsgálatokra. Ugyancsak érdekes lehet az egyes rontásesetek leírásainak orvostörténeti szempontú vizsgálata, valamint a vallomásokban szereplő, a népi gyógyászatban használt növények- és ásványi anyagok összegyűjtése.

A további kutatások tekintetében mindenképpen szükségesnek látjuk a farkasívetés, mint mágikus eljárás eredetének alaposabb megismerését, reflektálva ezzel a magyar boszorkányhiedelem összetettségére, sokrétűségére; a környező vagy akár távolabbi népi hiedelmeknek a magyaréra gyakorolt hatását további példával gazdagíthatnánk. Szintén további kutatási lehetőséget adhat annak a vizsgálata, hogy a katonai szabályzatokban a boszorkányságról alkotott kép hogyan hatott a boszorkányvádakra, volt-e példa hadi törvénykezésben boszorkányság miatt indult eljárásra. Ugyancsak érdemes lenne behatóbban vizsgálni a boszorkányperekben megjelenő török alakját. Hogyan jelennek meg az ország egyes vidékein, pozitív vagy negatív szerepkört ruháznak-e rájuk az elbeszélésekben.

A téma tovább gondolására ad lehetőséget a protestáns prédikációs irodalom áttekintése, melynek új forrásréteggént a vizsgálatba való bevonása jelentősen hozzájárulhat a kérdéskör további vizsgálatához. A korabeli társadalomtörténet horizontján szintén kiváló vizsgálati lehetőséget nyújthatnak az urbáriumoknak, számadásoknak és céhes iratoknak a boszorkányperes iratokkal kiegészítve elvégzett áttekintése. Ehhez szolgálhatnak adalékkul a gazdaságtörténeti, klimatológiai, történeti ökológiai, antropológiai, történeti antropológiai, művelődéstörténeti megközelítésű vizsgálatok, melyek egy komplex módszertan kialakítására is lehetőséget adnak.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL SzSzBVM L	Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára, Nyíregyháza
IV. A. 1. a.	Megyei Törvényhatóságok, Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla)
IV. A. 1. b.	Megyei Törvényhatóságok, Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok (Acta politica)
IV. A. 9. b.	Szabolcs Vármegye Törvényszékének iratai (Acta judicialia), Vizsgálatok (Inquisitiones)

Szakirodalom

<i>Balogh</i> 2003.	Nagybányai boszorkányperek. Szerk. <i>Balogh Béla</i> . Budapest, 2003.
<i>Bessenyei</i> I–II. k.	A magyarországi boszorkányság forrásai I–II. k. Szerk. <i>Bessenyei József</i> . Budapest, 1997.
<i>Eckhart</i> 1954.	<i>Eckhart Ferenc</i> : A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, 1954.
<i>Kállay</i> 1985.	<i>Kállay István</i> : Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985.
<i>Kiss – Pál-Antal</i> 2003.	A magyarországi boszorkányság forrásai III. k. Szerk. <i>Kiss András – Pál-Antal Sándor</i> . Budapest, 2003.
KKP I–II. k.	<i>Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva</i> : Magyarországi boszorkányperek I–II. – Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. Budapest, 1989.
<i>Komáromy</i> 1910.	Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Szerk. <i>Komáromy Andor</i> . Budapest, 1910.
<i>Schram</i> I–II. k.	Magyarországi boszorkányperek. I–II. k. Szerk. <i>Schram Ferenc</i> . Budapest, 1970.

Schram I–II. k. Magyarországi boszorkányperek. III. k. Szerk. Schram Ferenc.
Budapest, 1982.

Kocsis Annamária publikációs listája:

Kocsis Annamária: A boszorkányság ismeretlen forrásai Szabolcs vármegye levéltárában

I. *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2023. (megjelenés alatt)

Kocsis Annamária: „Azzal nem boszorkány, ha valamit egy kicsint tud”, Egy 18. századi

boszorkánylvád értelmezése (forrásközlés) In: Medgyesy Zsófia – Pásztai László (szerk.): „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére, Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, HM Zrínyi Nonprofit Kft., Zrínyi Kiadó, 2023. 461–470.

Kocsis Annamária: „Azt mondom bizony én, mert én is boszorkány vagyok, ő is.” A

híresztelés és pletyka szerepe egy 18. századi boszorkányper tükrében, In: DIMENZIÓK VII. A múlt (vissz)hangjai, Budapest, ELTE (megjelenés alatt)

Kocsis Annamária: „Azt mondom bizony én, mert én is boszorkány vagyok, ő is.” A

híresztelés és pletyka szerepe egy 18. századi boszorkányper tükrében, In: DIMENZIÓK VII. A múlt (vissz)hangjai (absztraktfüzet), 2023. 33.

Kocsis Annamária: A farkasín-vetés mint a tolvaj felkutatását szolgáló mágikus eljárás a magyarországi boszorkányperekben, *Napi Történelmi Forrás* (portál) 2022-12-08

<https://ntf.hu/index.php/2022/12/08/a-farkasin-vetes-mint-a-tolvaj-felkutatatasat-szolgalo-magikus-eljaras-a-magyarorszag-i-boszorkanyperekben/>

Kocsis Annamária: Adalékok a 18. századi Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyei

boszorkányság kutatásához, *Per Aspera ad Astra, A Pécsi Tudományegyetem Művelődés- és Egyetemtörténeti Közleményei*, 8. évf. 2021/1. 7–23.

Kocsis Annamária: „...az kezemet fejére teszem, úgy esküszöm reá, hogy boszorkány”:

Boszorkányüldözés és egyéni történetek Szabolcs vármegyéből, *KRE-DIT, A KRE-DOK online tudományos folyóirata* 2021/1. <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/kocsis-annamaria-az-kezemet-fejere-teszem-ugy-eskuszo-m-re-a-hogy-boszorkany-boszorkanyuldozes-es-egyeni-tortenetek-szabolcs-varmegyebol/>

- Kocsis Annamária (szerk.): „...a magyar nemzet élő eszményülése” – Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége, Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Magyar Napló, 2021.
- Dubniczky Zsolt – Hermann Róbert – Kocsis Annamária – Ligeti Dávid – Orosz László (szerk.): „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá” Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára, Budapest, Ráció Kiadó, 2020. 688.
- Kocsis Annamária: Tuza Csilla: Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt, *Ethnographia*, 130. évf. 2019/4. 757–758. (recenzió)
- Kocsis Annamária: Gyógyító nemesasszonyok – Zay Anna és Bethlen Kata példája, In: Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): Emlékek, szövegek, történetek – Női folklór szövegek, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2019. 109–123.
- Kocsis Annamária: Földrajzinév -és személynévmutató, In: Veszprémy László: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe / History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh-Mid Thirteenth Century), Budapest, Line Design, 2019. 434–464.
- Kocsis Annamária (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018. évi különszám szerkesztése
- Kocsis Annamária (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018/3. szám szerkesztése
- Kocsis Annamária (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018/2. szám szerkesztése
- Kocsis Annamária (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018/1. szám szerkesztése
- Kocsis Annamária (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. 2017/4. szám szerkesztése,
- Kocsis Annamária (szerk.), Kiss Gábor: Orvosok, katonák, katonaorvosok... Mozaikok az osztrák–magyar katona-egészségügy történetéből 1868–1918, Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018.
- Kocsis Annamária: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): Háborús hétköznapiak II., *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018/4. 995–998. (recenzió)

- Kocsis Annamária: Háború „alulnézetből” – Benjamin Randell Harris visszaemlékezése, *Napi Történelmi Forrás* (portál) 2018. 07. 26. <https://ntf.hu/index.php/2018/07/26/haboru-alulnezetbol-benjamin-randell-harris-visszaemlekezese/>
- Kocsis Annamária: A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek a számok tükrében, In: Kincses Katalin Mária (szerk.): Hadi és más nevezetes történetek – Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére, Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 263–271.
- Kocsis Annamária: Az Elbától Vorkutáig – Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on, *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. 2018/2. 491–498. (recenzió)
- Kocsis Annamária: Perliczi Dániel: Medicina Pauperum A’ szegények számára való patikátskának az ő állapotokhoz való alkalmaztatása, *Napi Történelmi Forrás* (portál) 2018. 02. 27. <https://ntf.hu/index.php/2018/02/27/perliczi-daniel-medicina-pauperum-a-szegenyek-szamara-valo-patikatskanak-az-o-allapotyokhoz-valo-alkalmaztatasa/>
- Kocsis Annamária: Csoma Zsigmond könyve a reformáció borairól és virágairól, *Honismeret*, 45. évf. 2017/6. 126–129. (recenzió)